

ISLAM MANTIK KULLIYATININ TEŞEKKULU

Ismail Koz*

islam Mantikçilan adi islam kiiltir diinyasında yetişerek Aristo mantigini incelemis. ve bu konuda eserler vermiş miisliiman filozof ve diişinurleri ifade etmektedir. islam mantik tarihi calışan bazı batih arastirmacilann israria Arap mantigi, Arap mantikçilan tabirini kullandiklanni goruyoruz.⁵ Oysa islam mantikçilannin cogunlugu Arap degildir; Tiirk mantikçilannin da ozellikle Farabi ve Ibn Sina gibi mantikçilann Islam mantik cahşmalannda qok biyyik rolü vardır. Bu nedenle islam mantik tarihinin gelişmesinde Tiirk mantikçilannin rolü inkar edilemez. Aslında bu isimlendirme biyyik olcude felsefe ve mantik metinlerinin Arapca olmasına dayanmaktadır; halbuki, M.Tara Chand, A. Moin, H.Corbin, Van den Bergh, L.Gardet ve MacitFahri gibi kimselere gore felsefi metinlerin yazıldığı dil önemli degildir.² Kaldi ki felsefi metinlerin cogunlugu Arapca yazılmışsa da Farsca ve Turkce gibi diger dillerde de oldukca fazla sayıda metinler vardır. Diger yandan islam filozoflanmn sayıca cogunlugu Arapca yazmis. olsalar da hepsi Arap irkindan degildir. Buna ragmen her nedense israria Arap mantigi ve Arap mantikçilan tabiri kullanılmıştır. Halbuki bu adlandırmanın hem dar hem de mantik ilminin ancak islamiyet'ten sonra iyice tannması bakımından "islam mantigi" şeklinde olması daha dogrudur.³ islam mantigi tabirinin kaplami daha dogru ve gerçekçidir. İinkii bu mantikla uğraşanlar ister Arap, ister Tiirk, ister iranlı olsun, diger yandan ister Arapca, ister Turkce isterse Farsca yazsmlar islam mantigi tabiri kendine has bir ozelligi ve tarihi gelişmi bulunan bir mantik gelenegini ifade eder.⁴

Mantigin kurulması ve geliştirilmesi konusunda islam mantikçilannin rolünü incelemeden önce şu genjegi belirtmelidir ki,gerek islam diinyasında gerekse batıda asırlar boyunca hakim olmuş mantik Aristo mantigidir. islam mantikçilan bu mantik iizerinde çalışmışlar ve onu işlemişlerdir. islam kiiltir

* Araş. Gor., A.U. flahiyat Fakültesi.

1 Bkz Rescher, Nicholes, *Studies in The History of Arabic Logic*. Pittsburg, Ocak- 1963, s. 13-16.

2 Bkz. Bayraktar, Mehmet, *islam Felsefesine Giriş*. Ankara 1997, s. 2-3.

3 Keklik, Nihat, *Islam Mantik Tarihi ve Farabi Mantigi*. C. I-II, Istanbul 1969, s.XVI

4 Bkz. Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 3.

diinyasında mantık 5alışmaları Aristo'nun eserlerinin Arap9a'ya terciime edil-mesi ile başlamıştır. Terciimelerle basjayan Aristo mantigina karşi ilgi gittikge artmış, mantık kitaplarının defalarca tefsir ve serhi yapılmıř¹; boylelikle de İslam mantigi diye isimlendirebileceğimiz bir mantık kCilliyati meydana geti-rilmiştir

Başiangi9ta Miislumanlar Yunanca'yi bilmediginden Yunan felsefesini ve mantigini terciimelerle taniyip dgrendiler. Yunanca'dan Siiryanice'ye, Siiryanice'den de Arapca'ya şevrilen eserler Hiristiyancılar,Yahudiler, Sabiiler ve kismen de Arap ve Turkler tarafından cevrimliştir. Bir asirdan fazla siiren terciime faaiiyeti, aynı eserin sekiz on defa terciimesi; yeni tashihler, hasjye ve şerhler sayesinde Aristo mantigi İslam diişiince diinyasına girerek sistemli bir mantık dili teşekkiil etti. Zamanla Musliimanların orijinal eserler telif etmesiyle "İslam felsefe ve mantigi Yunan felsefesinin cirakhgından cikarak şahsiyet gostermege muvaffak oldu".² Neticede İslam diinyasında mantigin tarn Aris-toteles'in anladigi şekilde bir mantık olmadigini ve farkh problemlere uy-gulandigini soylemek gerekmektedir.³

Mantigin kurucusu Aristoteles(M.6.384-323)in eserleri giiniimuze 50k do-layli yollardan ve eksik gelmiştir. Bu nedenle eserlerinin aktanlması konusunda cesjtlı rivayetler sdz konusudur. Aristo'nun biitiin eserleri elyazmalan halinde ogrencisi Theophrastos'a miras kalmıs,, o da bunlan dgrencisi Neleus'a bi-rakmıştır. Neleus bu kitaplan memleketi Skepsis'e(Kurs,unlutepe) getirerek kitap toplamaya 90k meraklı olan Pergamos kiralından saklamak amacıyla, daha sonra iki yiizyil saklı kalacağı bir depoya koymuştur. Aristo'nun bu eserleri M.O I. Yiizyilda Teos'lu Apellikon adlı bir kiitiiphaneci tarafından bulunduktan sonra incelenmek iizere Atina'ya gdnderilmistir . M.O.86 yihnda Romalılar Atina'yi ele gecirince Sylla adlı bir kişi eserleri, yayınlanmak iizere Roma'ya gbn-dermiştir. BuradaTyrannion adlı bir dil bilimcinin kontrol ettigi eserler, M.6.70 yıllanda o zamanki Aristoteles okulunun başında bulunan Andronikos tarafından bir katalogla yayınlanmıştır. Oyleyse biiyik bir olasihkla M.O.I.Yiizyildan bugiin elimizde bulunan "Corpus Aristotelicum" temel kaynak olmuş, geşitli yazarlarca adlan bize aktanlan kaynaklar da yavaş yavaş tarih icinde kaybolmaya ytiz tutmusftir.⁴

Aristo mantigmin aktanlmasında bundan sonra katkisi olanlan ř6yle sira-layabiliriz: M.O.I.Yiizyilda Ci9ero(106-43) Yunan felsefesini Latince ifade et-mek istemistir. Mantigin gelismesinde orijinal katkı sağlamamakla birlikte onun asil hizmeti Yunanca mantık terimlerinin latince karşihkları bulmak ol-muştur. Milattan sonra II. Yiizyilda mantıkla ilgili Latince kiifiik bir mantık kitabına sahibiz. Bu kitap Aristoteles ve Stoa mantık anlayışlanmn bir kar-şılaştirmasını yapıyor. II. Yiizyilda mantık hakkında eser veren en önemli kişi

1 Oner, Necati, *Klasik Mantık*, 6. bsk. Ankara 1991, s. 6.

2 Ulken, Hilmi Ziya, *Mantık Tarihi*. İstanbul 1942, s. 80-81.

3 Ural, şafak, *Temel Mantık*. İstanbul 1985, s. 36.

4 Babur, Saffet, 'Aristo'nun Yapılan Uzerine', *Hacettepe Universitesi Ed. Fak. Derg.*, C.6, sayı: 1-2, Aralık1989, s. 85.

fizikci ve tıbbi Galen(129-199)dir. Mantık konularını Aristocu bir anlayışla işleyen Galen, hem Aristocu hem de Stoacı okulların teknik terimlerini de kullanmıştır. Galen Aristoteles'in "Kategorik Kiyas"ı ile Stoacıların "Hypothetic Kiyas"larını değerlendirirken kategorik kıyasın tabii düzene daha uygun olduğunu kabul eder. Çünkü Aristoteles'in mantığı geometrik ispatlamalarla da ilgili olarak görüldüğünde Stoa mantığı ise sadece metafizik problemleri çözmek için kullanılan diyalogla ilgili olarak görülmüştür.'

İslam mantıkçılarının Galen'in mantık görüşlerini bir şekilde öğrendiklerini görüyoruz, çünkü onlar Stoa mantığının ele aldığı konulara, mesela şart kıyaslar, modalite teorisi gibi bazı konularda görüşlerine de yer vermişlerdir. Halbuki Aristo şart önermelere temas ederken şart kıyaslara pek itibar etmemiştir. Buna rağmen Stoa mantığı ile ilgili çalışmalar geleneksel Aristoteles mantığı içerisinde kalmıştır.

Milattan sonra III. Yüzyılın başlarında Aristo mantığı konusunda önemli bilgiler veren Sextus Empiricus ve Aphrodisias (Aydin-Geyre Köyü) Alexander'i görüyoruz. Sextus şüpheli bir filozoftur. Aristocu ve Stoacı mantık anlayışını değerlendirirken tarafsız kalmıştır. Alexander ise Aristo taraftandır ve onun eserlerine şerh yazanların en önemlisidir. Alexander ayrıca Stoacı doktrin en keskin ve tam bir tenkidini de yapmıştır. Sextus'un orta çağ mantığının gelişmesinde doğrudan etkisi vardır, çünkü onun eserleri Megara ve Stoacı mantık hakkında güvenilir bilgiler ihtiva etmektedir. Alexander'in etkisi de 500 yılında önemlidir. Onun tefsir ve şerhleri daha sonraki filozoflar tarafından kullanılmıştır.²

Yeni Eflatuncu şarihlerden olan Alexander d' Aphrodise'in Arap'a 9. yüzyıla kadar eserleri, sadece kendi felsefesi olan Yeni-Eflatunculugun ve Aristoculugun yayılması sağlamadı aynı zamanda gözü kez tenkide ^ahgtığı Stoacılık ve Epikürçülüğün de tammasını sağladı. Alexander bilhassa mantık konusunda Müslüman filozof ve mantıkçılarla etkilemiştir. Mantık'ın felsefenin bir disiplini değil, bir alet olması fikrini Kindi, Farabi, İbn Sina ve diğerleri ondan almışlardır. Aristo'nun mantık kitaplarını, bugünkü bilinen sırasıyla ilk tasnif eden yine odur. Ondan sonra Ammonius ve Simplicius, Poetic ve Retorik Organon'a eklemiştir. Ammonius ayrıca Porphyrios'un Isagogisini Organon'un başına yerleştirmiştir. Daha sonraki müslüman ve batı mantıkçılar da genelde onların bu tasnifini esas almışlardır.³

Aristo mantığı önce İskenderiye'de sonra Miladi V. ve VIII. Asırlar arasında Süryanilerde ele alınmış; nihayet VIII. Yüzyılda başlayan İslam devresi terciime faaliyetleri sayesinde Müslüman filozoflar tarafından işlenerek geliştirilmiş ve X. Asırda da en yüksek olgunluğuna ulaşmıştır.⁴ Gerçekten de İslam mantıkçısı Farabi'nin bizzat kendisinin mantık tarihini gelişme dönemleri itibarıyla tasnifi

1 Kneale, William and Martha, *The Development of Logic*, Oxford-?, s. 183.

2 Kneale, William, *A.g.e.*, s.186.

3 Bayraktar Mehmet, *A.g.e.*, s. 59.

4 Keklik, Nihat, *A.g.e.*, s. 48.

dikkate şayan bir ozellik arzetmektedir. Rescher'e gore Farabi Mantik'in gelişmesini beş donemde ele almaktadır. Bu donemler sirasiyla şunlardır: I. Erken Yunan Donemi. Bu donem Aristo ve ilk takipçilerini icine ahr. II .Donem: l.skenderiye* donemi. III. Donem Hiristiyanhk gelinceye kadarki Roma Hakimiyeti donemi. IV. Donem islam gelinceye kadarki Hiristiyani iistiinlugvi donemi. V. Donem de Islami donemdir.¹

Mantigin kurucusu Aristoteles "Organon" adi altinda yazdigi alti kitapta mantik konularmi incelemi^tir. Alti kitap sunlardan ibarettir: Kategoriler**, Onermeler, Birinci Analitikler, ikinci Analitikler, Topikler ve Sofistik Deliller. Aristo bu kitaplarda kavramlar, hiikumler, akilyiirritmeler ve cejitli ispat şekiileri iizerinde durmaktadır.² Aristo'nun "Organon"u zamantmiza kadar kalmis. olan suri (formel) mantiga ait en miikemmel eserdir. Sistem dahilinde yazilan bu eser diişiiincenin genel kanunlanndan ve şekillerinden soz eder.³ Aristo'nun eserleri iizerinde kronolojik degil de metin analizi bakimmdan temel araştirmalar yapmiş olan Immanuel Bekker mantik kitaplarmin yazibşmi en başa yerleştiirmektedir. Bu tutum yerinde goriiniiyor, ciinkii onun icin mantik bir alettir(organon); oteki bitimler icin bir giriştir. Bu goriışten hareketle de mantik kitaplarmin tiimiinii "Organon" başhgi altinda toplamak akla uygundur. Nitekim Aristo'ya ait olmayan bu başlik geleneksel olarak kolayca kabul edilmiştir. Zaten mantik kitapları icerisinde yalnızca "Topika" ile "Analytika" adlanm ona ait oldugu savunulrnus,, "Kategori" ile "Peri Hermeneias" adlanm An-dronikos'dan daha eski bir yayincinin koyduğu dtişunulmiiştir. Kategori admin ona ait oldugunu savunanlar da vardır.⁴ Aristoteles'in olumiinden sonra eserleri, ogrencileri tarafından toplamp tasnif edilmijtir. Bu tasnif işinde en onde gelen kişi kendisinden sonra Lisenin başına gecen Theophrastus'tur. Mesela Theophrastus, kiyasin birinci şeklme bes, indirekt (dolayli- IV. şekil) modlan ilave etmiş,, bunun yaninda modalite teorisini aciklamak icin onemli katkilarla bulunmu^tur. İiinkii ona gore Aristo'nun modalite teorisinde bazi gucliikler vardır.⁵ Bu ogrencilerin onemi şuradan kaynaklanmaktadır. OnSar Aristo'nun

* Iskender'in adına izafetle Misir kiyilannda kurulan bu sehir fethedilene kadar (642) on asir Grek diistincesi ve Dogu medev»ye.ii arasında bir koptyi vaziiisi gormiis. ve Grek kulturiintin dogudaki merkezi haline gelmijtir. Iskendereye şehri M.O. 331 senesinde kurulmuştu. Daha sonra Ptolemsios (M. 145) zamamnda bu sehre bireok bilgin, filozof ve tabip celbedilmistir. Bu sayede biyyitik bir ilira ve felsefe cereyanlanna sahne olmuştur. Fakat Iskenderiye'nin sistemli bir cahşma devresine girmesi icin ancak miladi iiciincu asrm sonlarjm beklemek gerekiyordu. Iiim ve felsefe calismalanm esasli bir sekilde destekleyen Laid hanedani sayesinde M.O. ikinci asirda zaten Eflatun ve Aristo'nun btiitiin eserleri iskenderiye'ye nakledilmis. durumdaydi. Keklik, Nihat, A..g.e., s. 17.

1 Resetter, Nicholas, A.g.e., s. 24.

** Kategoriai' i kullamian metinler I.S. V. yiizyil ile : X.ytzyil arasında yazilrms, kopyalardir. Kategoriai'i ilk kez Latinceye ceviren kismim Marius Victorinus oldugu sdylenir. Daha sonra Boethius'un 505-510 yillarmad yaptigi ceviri gimumuzde ulaşmışUr. Kategoriai'in Stiryanice 'ye ve Arapça'ya yapılan jevirileri de bugiin elimizdedir. "Peri Hermeneias" icin kullamian metinler ile ceviriileri de bir iki aynm diijinda Kategoriai'ninkilerin aynidir. Bkz. Babiir, Saffet, a.g.m., .. s. 95.

2 Oner, Necati, *Klas'ik Mantik*, s. 6.

3 Ulken, Hilmi Ziya, A.g.e. s. 32.

4 Babiir, Saffet, A.g.e., s. 90.

5 Kneale, William, A.g.e., s. 100-101.

eserlerini yalnızca tasnif etmemişler, aynı zamanda kendileri de mantık konusunda incelemelerde bulunmuşlar, böylece de Aristo mantığının günümüze aktarılmasında 500 önemli bir rol oynamışlardır.

III. yüzyılın sonlarında Aristo'nun "Organon" adlı kitabına "Eisagoge" adıyla bir giriş, yazan Porphyrios'u görüyoruz. O bu kitabında, "Beş İlme" konusunu ele almıştır. IV. Yüzyılda ise Aristo'nun Kategoriler, Onemeler ve Porphyrios'un Isagojisini Latinceye tercüme eden Marius Victorinos mantık alanında dikkati çekti. Bu retorikçi aynı zamanda Cicero'nun "De inventione" ve "Topica" adlı kitaplarına serhler yapmıştır. Victorinos'un kendi eserlerinin adları ise "De Difinitionibus" ve "De Syllogismis Hypotheticis"dir.¹

Aynı zamanda Antik Çağ Yunan kültürü IV. Yüzyılda gerileme içindeydi.² Antik Çağ sonlarındaki kavimler göçü, Roma'nın yıkılması gibi büyük tarihsel sarsıntılar içinde birçok kültürel değerlerinin yanında felsefe ve bilimle ilgili eserler de yok olmuştur. Bu yüzden Batı dünyası kültürce 500 geri gitmiştir.³ Ortaya ilk yüzyıllar (5.-10. yüzyıllar) Batı için kültür bakımından bir duraklama dönemidir. Buna karşılık özellikle gelişme aşamasında bulunan İslam dünyasında felsefe ve bilimde bir canlılık vardır.⁴ Gerileme döneminde mantık alanında en önemli isim olarak Boethius'u (470-524) görüyoruz. Batı felsefesinde onun eserleri 500 önemlidir. Çünkü klasik çağın sonunda eser vermiştir. Onun "Kategoriler" ve "Onemeler" in Latince tercümeleri erken ortaçağ filozoflarının elinde bulunan tek Aristo metinleriydi. Boethius, Anstocu ve Stoacı felsefe ve mantık çalışmalarına dönüştürürken Aristoculardan yana tavır takinir. O klasik Yunan felsefesinin ortaya geçmesinde bir aracı durumundadır.⁵

Kneale'e göre Batı dünyası yüzyıllardan sonra kaybolmuş felsefe ve mantığı Müslümanlar sayesinde yeniden keşfetmiştir. 12. Yüzyıla kadar Batıda Aristo'nun var olan eserleri "Kategoriler" ve Onemeler Kitabıyla sınırlıydı.⁶ Ortaya sadece Aristo'nun "Kategoriler"i tanınıyordu; fakat kıyas teorisi (syllogism) hakkında detaylı bir bilgi yoktu. Ortaya "syllogistic akıllı ritme" üzerinde ilk duran Sectus Erigena (810-877)dir. 10. Yüzyılda ise Boethius'un yaptığı "Kategoriler", "Onemeler" ve "Isagoji" tercümeleri yaygın biçimde okunmaya başladı.⁷ Ortaya Avrupasında Aristo mantığının büyük temsilcileri olarak Albert Le Grand (1193-1280), Saint Thomas d'Aquin (1225-1274), Pierre d'Espagne (1226-1277) in adlarını sayabiliriz.⁸

Batıda ortaya çıkan mantık çalışmaları özellikle 12. yüzyıldan sonraki çalışmalar İslam mantık çalışmasının Latince'ye, İspanyolca'ya ve İtalyanca'ya çevrilmesinden sonra hız kazanmıştır.⁹ Çünkü Batılılar Aristo mantığını bir biçimde halinde ancak Müslümanlardan öğrenmişlerdir. İslam mantık tarihi in-

¹ A.g.e., s. 188.

² A.g.c., s. 188.

³ Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, 6. fask. İstanbul 1990, s.158.

⁴ Gökberk, Macit, A.g.e. s. 165.

⁵ Kneale, William. A.g.e., s. 189-192.

⁶ A.g.e., s. 198.

⁷ A.g.e., s. 199.

⁸ Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s.910.

⁹ Kneale, William, A.g.e., s.224-225.

celendiginde Organon'un tiimunun isiendigi ve buna ilaveten diger mantik anlayisjanna ozellikle Stoaci mantik anlayisma, Megara okulunun goriislerine de yer verildigi goriilecektir. Ancak onlar bu mantik goriislerini Aristo mantigina bir katkı olarak gormiisjerdir. Şu sebeple ki, onlann nazannda mantik bir bii-tiindiir ve bunlar birbirini tamamlar.

Baslangicta Miisliimanlar temel kaynaklara vakif degildiler; onlann Antik-cag Yunan felsefesi ve Aristo mantigi ile ilk temaslan Yunancayi bil-mediklerinden, dolayli yollardan olmuştur. Bu ara donemde, Yunan feisefe ve mantigmin Islam diinyasina girişinde Siiryanilerin etkin oldugu bir ger^ektir.

Hiristiyanhgin Roma'da resmi din olarak kabul edilmesinden sonra, bu dinle celiskili goriilen feisefe ve felseteyle ilgili ilimler gozden diişmiisjer; Roma ve Atina feisefe mektepleri zayıflamislardi. Buna karsilik iskenderiye Akademisi, bundan baska Antakya, Himis ve Urfa'da Yakubiler; Nusaybin, Rakka ve Re's el-Ayn'de Nasturiler tarafından Hellenizmi isleyen feisefe mektepleri devam ettiriliyordu. Bu sonuncu mektepler ozellikle Siiryanilerin, sonra da Mezopotamya ve Iran kultiirlerinin etkisi altındaydi. Sasaniler de Hiristiyani Siiryaniler gibi hellenizme ve fikri hayata cok onem vermişjerdir. Őapur tarafından Huzistan'da Ciindi-Őapur Akademisi kurulmuşt; zamanla bu akademi Hel-lenizmin biiyiik merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bizansin takibinden ka9an Nasturi alimler ve felsefeciler buraya siginmişlardir. 529 yihnda Justinianus Atina'daki Akademiyi kapattinnca buradaki putperest filozoflann cogu Iran'a gelmişlerdir. Bu sirada basta Aristo'nun eserleri olmak iizere Yunanca ve Sanskritce'den Pehlevi diline cok miktarda tercime yapıldi. İşte bu terciimler Abbasiier'in ilk donemlerindeki Yunanca terciime hareketinin gelismesine biiyiik katkıda bulundu. iranlilarin ve Yunanhlann da bulunmasına ragmen Ciin-di-Őapur Akademisinde iimi hakimiyet Nasturi Siiryanilerin elindeydi.¹

İlk mantik kitabi yazanlar, Suriyeli hiristiyani(Siiryaniler) dir. Onlann mantik cahjmalari Arap diline terciime edilmişdir. Bu terciimler Islam mantiginin gelişmesi yoniinde bir hazirlik asamasidir. Suryani mekteplerinde "Organon"un ilk dort kitabi asil kitaplan oluşturur. Aristo'nun bu dort kitabi 9. Yiizyihn ilk yansinda Arap9a'ya 5evrilmişdir. Bu terciimler bazen Siir-yanice'den bazen de Yunanca'dan yapılmışdir. Bu terciimler yetersiz goriildugii icin daha sonra yeniden gozden gecirilmiş veya yeniden terciime edilmişdir. Bu Arappa terciimler ilk islam mantikcilannin zeminini oluşturmuştur.² Siir-yaniler ozellikle mantiga 50k onem vermişier ve felsefeye dair pek 90k tetkik, şerh ve terciimler viicuda getirmişlerdir. Bu mantik 9alismalan orijinal ol-malan bakimindan degil, fakat Siiryaniler'in ilerde (m. 8. yiizyil) Miisliimanlara Aristo mantigini nakletmeleri bakimindan onemlidir. Oysa Miisliimanlar Siir-yanileri zamanla bu konuda olduk9a geride birakmişlar ve biiyiik basan sag-lamislardir.³

1 Őe5en. Ramazan, Islamda ilk Terciime Faaliyetleri', *islam Tetkikleri Enstitusu Dergisi*, C. VII, sayj: 3-4, I.U. Edb. Fak. Yay., Istanbul, 1979, s. 4-5.

2 Rescher, Nicholas. *Studies in The History of Logic*, s. 13-14.

3 Keklik, Nihat, *A.g.e.*, s.19.

Antikcag Yunan mantigindan Siiryanca'ya ilk tercumeler Miladi beşinci asirda başlamaktadır. Bu dönemde "KategoriJer", "Onermeler" ve "Birinci Analitikler" in ilk kisimlan ders kitabi olarak okutuluyordu. Bu arada Porphyrios'un isagoji adh eseri mantik derslerinde bir giriş olarak ondan hie ayrılmıyordu.¹ Aristo felsefesi, özellikle de mantik disiplini Siiryani düşünürleri daha 50k cezbetmişti. Ciinkii dini problemlerin kesinlik kazanmasi Aristo di-yalektiginin dini meselelerle birlikte yiriitilmesinde goriilmekteydi. Goriinişe bakihrsa Siirvaniler bir müdafaa vasitasi olarak gordiikleri felsefenin biihassa mantik disiplini iie ilgilenmekteydiler. Fakat onlardaki Aristo mantigi V. ve VIII asirlar arasinda tarn bir sistem teşkil etmiyordu. Ciinkii Kilise biitiin Aristo mantigim degil de sadece Kategoriler, Onermeler ve Birinci Analitiklerin 7. bdlimiine kadar olan mantik konulanna izin veriyor, bundan sonrakilere ise sinirlama koyuyordu.² Bu nedenle bundan sonraki kitaplan gecisi olduk<ja gecikmiştir. Dogu hiristiyenlan özellikle de Nesturiler ikinci Analitiklerin epistemolojisine karsj olumsuz bir tavir sergilediler. Aristo Ikinci . Analitiklerde bilimsel bilginin yapismi ortaya koymaga cahsjmişjir. Ancak bunu, zorunlu onermelerden oluşan dediiktif bir cikanm bicimi icinde gerçekleştirmege cahs-mıştır. Bu anlayis, vahiy bilgisine bilimsel bilgi alamnda hicbir a?ik kapi birakmadigindan, diger dini bilgi kaynaklanna bu sistem icinde yer olmadigindan teoiojik itirazlar soz konusu olmuştur. Bu teolojik itirazlar, zorunlu onermeler uzerine kurulu zorunlu sonuclann dediiktif cikanm yapısına dayanan bilgi anlayisi iizerinde yogunlaşmıştır. Haibu ki bu dediiktif akilyiiritme iizerine kurulu bilgi anlayişinin mantikla ilgili aragtirmalann geligimesinde cok onemli sonuclan olmuştur. Bu durum Alexandria'daki Hiristiyen felsefecilerin ve onlann Siiryani takipçilerinin Birinci Analitiklerin son kisimlanna, Ikinci Analitiklere ve diger sonraki kitaplara onem vermemesine yol acmiştir. Bilindigi gibi Birinci Analitiklerin 7. boliimiinden sonra modal kiyas teorisi ve özellikle de apodiktik (zorunlu) cikanm bicimi geliştiriilmege calişıhr. Bu apodiktik cikanm bicimi Ikinci Analitiklerde de uygulamaya sokulur.³

Hiristiyenhgın baskisi sonucu başlangicta biitiin mantik konulanni ele alamayan; daha sonra Miisliimanlann oluşturduğu hoşgörüilii ve bilimci atmosferden dolayi "Organon" un tiimti iizerinde tercumeler ve incelemeler yapan Siiryaniler, VIII. Asirdan itibaren varisi olduklan Yunan ilim ve felsefesini ttimden Arapca'ya naklettiler.⁴

Islamda Arapca'ya yapilan ilk tercumeler Halid b. Yezid b. Muaviye(6lm. 85 H. / 704 m.) tarafından yaptinlmıştır. Halid, iskenderiye Akademisinden Arapca bilen alimleri Dimasjk'a gagirarak kimya, tip ve nucumla ilgili kitaplan Yunanca'dan Arap5a'yacevirtmistir. Islam diinyasinda terciime faaliyetleri Abbasiler zamaninda hiz kazanmistir. Halife Ebu Cafer el- Mansur(olm. 158 h./

1 A.g.e., s.20-21; Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 34.

2Kekiik, Nihat, A£.e., s.17.

3 Rescher. Nicholas, *Studies in The History of Arabic Logic*, s. 27.

A A.g.e., s. 30.

775 m.) ddneminden itibaren Ciindi-Jjapur Akademisindeki Suryaniler, iraniilar ve daha sonra Harranlilar ve Nabatlar bu terciime faaliyetine katildilar. Bunlar Yunanca, Pehlevce, Hindce(Sanskritce), Siiryanice, Nabatice(Babil dili) ve Kiptca'dan Arapca'ya pek cok eser terciime ettiler. Mansur devrinde kuvvetlenen terciime hareketi *Harun eh Reşid* devrinde de devam etti. Bu devirde Pehlevi dilinden terciime vapanlar arasinda Omer b. El-Ferruh el- Taberi(6lm. 200 h. / 815 m.) ile Sehl b. Harun(6lm. 235 h. / 830 m.); Yunanca'dan terciime yapanlar arasinda Yahya b. El- Batrik(6lm.200h.) bulunmaktadır. Terciime faaliyeti Halite Mçmun(b. 198-218/ m. 813-833) iyice hizlandi. Biitiin hicri III. Asir boyunca tercumeler altin donemini yas_adi. Nihayet Yahya b. Adi(6lm.363 h. /974 m.), Ibn Zur'a ve Ibn Hamman ile sona erdi.(34)

Abbasiler'de bilhassa Me'mun doneminden başlamak üzere X. Asın sonlarına kadar birçok me^hur mütercimler yetişti. Siiryanice'den, Farsca'dan veya doğrudan doğruya Yunanca'dan Arapça'ya eşitli felsefi eserleri terciime edecek olan mütercimler Bagdad'da bulunuyor veya orada yetişiyordu. Bagdat şehri 762 yılında Mansur tarafından inşa ettirildikten sonra, daha önce Antakya ve Harran medreselerinde Hellenistik kültürle yetişmiş, Hristiyanlığın çeşitli mezhepleri ve Sabiiliğe mensup bir çok din ve ilim adamı özellikle Siiryaniler Bagdad'a gö? etmişlerdir. Önceleri yabancılar arasında eğitim dili Yunanca, Siiryanice ve Farsca idi. Fakat sonra özellikle el-Mansur'un hilafeti (35) zamanında Arapca müsliman olmayan bu kimselerin de ilim dili haline dönüştü.

İlk defa halife el-Mansur(754-755) zamanında Aristo'nun Organon'unun Arapca'ya tercume edilmesi istenmiştir. Şimdi Organon'u oluşturan kitapları terciime eden mütercimleri şöyle sıralıyabiliriz: Abdullah ibn el_Mu'afa (61.759) ve oğlu Muhammed ibn Abdullah ibn el-Mukaffa, baba oğlu Kategorileri, tsagojiyi, Önermeleri, Birinci ve ikinci Analitikleri Pehlevce ve Farsca'dan tercume etmişlerdir; İslam aleminde en büyük mütercimlerden biri olan Huneyn ibn İshak ise Kategorileri Arapca'ya terciime etmiş, Önermeler kitabını, Birinci ve ikinci Analitiklerin bir kısmını Siiryanice'ye çevirmiştir; Ondan sonra oğlu İshak ibn Huneyn (ÖL911) bazen Suryanice'den bazen de Yunanca'dan isagoji hariç biitiin mantık kiilliyatını\ Arapca'ya tercume etmiştir. İshak'ın Organon terciimesine el-Dustur(Ana ki(ap)deniyordu. Bu da diğer tercumelerden 50k daha iyi ve sağlam olmasından ileri gelmektedir. İshak ibn Huneyn İslam aleminde ilk defa, sekiz kitaptan müteşekkii bir mantık kiilliyatını meydana getirmiştir; Ebu Osman ed-Dimesid: Müsliman bir mütercimdir, isagoji'yi, İkinci Analitikleri, ikinci olarak Kitabu'l-Burhan adıyla ve Topikleri de Kitabu'l-Cedel adıyla tercume etmiştir; Ebu Bişr Matta ibn Yunan (870-940) sadece bir mütercim değil aynı zamanda mantık kitapları üzerine şerhler de yazmış birisidir. O, Kategoriler, Önermeler, Birinci ve ikinci Analitikler üzerine şerhler yazmıştır. Ebu Bisr aynı zamanda Yahya İbn Adiy ve Farabi'nin de hocasıdır.

1 ŞeSen, Rainazan,,4.g.e., s. 11-12.

Stiryani ve Musliiman mantikcilann "Retorika" ve "Poetika"yi Organon'a dahi] etmeleri aslinda Simplicius' (533) a kadar geri gider. Kindi'ye gore Aristo mantiginin asil konusu Kiyasin incelenmesidir. Kindi'nin zamaninda Suryani ve MtsilCiman mantikcedar Birinci Analitiklerin 7. boliimuniin sonuna (kategorik ktyasm sonuna) kadar arasUrmalanni devam ettirmisjerdir. Kindi'nin farkh olan gbrüüüii, Birinci Analitiklerin 7. boliimiinun sonuna kadar olan kismnin asd amacinm kiyas olmadigi, bilakis onermelerin dondiiriilmesi oldugu gbruüüiidur. Ona gore Birinci Analitiklerin ana konusu kiyas degil, kiyasla dile getirilen delillerin dondurme ile "I. Şekil kiyas"a irca edilmesidir.' Kindi'ye gore sekiz kitap vardir ve bunlardan ilk ucii yani "Kategoriler", "Onermeler" ve Birinci Analitikler" en onernlileridir.² Onun mantikle ilgili Şu eserleri zikredilmektedir. Mantiga giris, ve isaguci ile ilgili "Kitap fi Medhali'l-Mantik al- Mustavfi", "Kitap fi'l- Medhal al- Muhtasar", "Risale fi'l-Esma'al- Hams al-Lahika li Kiilt al-Makulat", "Risale fi amel-i alet Muhricetun li al-Cevami" ile kategorilerin maksadini acilayan "Kitab fi Kasd-i Aristotalis fi al-Makulat", "Risale fi al-Makulat al-Aser". Aynca Kindi Birinci ve Ikinci Analitikleri de serhetmistir. Bu konudaki eserinin adi da "Kitap fi'l-Burhani'l-Mantiki bi icazin ve ihtisarin" dir. Kindi'nin, mantigin bundan sonraki konulan hakkında da eserler verdigini goruyorumuz. Mesela bu konudaki eserinin adi "Risale fi'l-thtisar an Hiidai's-Sofistaiyye"dir. Diger taraftan "Poetika"nm bir muhtasanni da viicuda getirmisŐtir. Boylece M.O. IV. Yiizyilda Aristoteles "Organon"u ile mtidevven bir Şekilde ortaya konulan mantik, once Iskenderiye ve Suryanilerde ele alinmiŐ ve nihayet Miladi VIII. Asirda baŐhyan islami devir terciime faaliyetleri sayesinde musliiman filozoflar tarafından incelenmiŐtir.³

Ilk devirde Islam mantik tarihi ozellikle Bagdat ekoliyiyle daha Çok Siiryaniler'in mantik caŐŐmalanna bagh kalmiŐken daha sonraki devirde ozellikle Farabi devrinde, Aristo'nun mantik Őarihlerinden Alexander d' Aphrodisias, Simplicius, Ammonius gibi kimselerin ŐaŐŐmalan ile, Galen'in ve az da olsa Stoacilann mantik alanındaki caŐŐmalan, Islamdaki mantik anlayiŐimn geliŐmesine yardimci olmustur.⁴

9. Yuzyilm sonunda ve 10. Yiizyil boyunca mantik caliŐmalan, Bagdad'da toplanmis, Suryani mantikcilann olu^turdugu Bagdad ekoliinin elindeydi. Bu ekoliin onciisii Ebu bigr Matta ibn Yunan'di. Takipcileri de onun ogrencileriydi.⁵ Yahya Ibn Adiy'in ve Farabi'nin onun ogrencisi oldugunu daha once belirtmiŐtik. Daha sonra bu Bagdat ekoliine karŐi fikirler geliŐtirilecektir. Gergekten de Islam felsefe ve mantigimn geliŐmesrnin kaynagi Bagdad Şehri idi. Bu konuyla ilgili Farabi'den Őoyle bir rivayet nakledilir: Ogretim Iskenderiye'den Antakya'ya gecti Islam'in doguŐundan sonra, burada bir muallim kahncaya kadar devam etti. Bu muallimden iki kişi ders aldı. Onlar be-

1 Rescher, Nicholas, *A.g.e.*, s. 29-31.

2 *A.g.e.*, s. 33-34.

3 Bingol, Abdilkuddiis, *A.g.e.*, s. 9-10.

4 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 135.

5 Rescher, Nicholas, *A.g.e.*, s. 15.

raberindeki kitaplarla orayı terkettiler. Biri Harran'dı diğeri Mervli idi. Mervli'den de iki kişi ders aldı. Bunlardan biri İbrahim el-Mervezi diğeri ise Yuhanna İbn Haylandır. Bunların her ikisi de Bağdad'a gittiler ve oraya yerleştiler. Farabi de bu Bağdad ekolüne mensuptu. Zira kendisi mantığı özellikle "Burhan" kitabını orada bulunan Yuhanna İbn Haylan'dan okumuştu.'

Burada şunu ifade etmeliyiz ki, Siiryaniler'in Aristoculuğu ile Miisluman filozofların Aristoculuğu arasında çok önemli farklar vardır. Siiryaniler mekteplerinde Aristo'nun sistemi tam teşekkiiil etmemişken, İslam filozofları araştırma ve inceleme bakımından onları kat kat geride bırakmışlar ve onların işlemedikleri Aristo'nun fizik, metafizik, psikoloji ve ahlakla ilgili kitaplarını da tiimti ile ele almışlardır.²Burada şu karşılaştırmayı yapmak gerekmektedir: Siiryaniler, yeni bir dini (Hiristiyanlık) benimseyince kiiltür, edebiyat, felsefe ve bilimde bir canlılık olmuş, zihinsel yeteneklerini geliştirmek için de Antik Yunan medeniyetinin birikiminden istifade etmişlerdir. Fikirlerini ve yeni inançları geliştirmek ve savunmak için de Aristo mantığını bir metod olarak kullanmışlardır. İslam inancıyla tanışan Arap ve diğeri toplumları da bu yeni inancın verdiği heyecanla hayatlarını tanzim ederken akılcı ve zihin kudretlerini geliştirme konusunda o zamana kadar ki insanlığın ortaya koyduğu felsefe ve bilim verilerini elde etmede çok istekli olmuşlardır. Özellikle Aristo felsefesini ve mantığını on planda tutmuşlar, mantığı da hem bir metod hem de dini dişiincelerini savunmada bir alet olarak kabul etmişlerdir. Bu nedenle İslam filozoflarının sisteminde ve daha sonra İslam diisuncesi içinde mantığın 50k önemli bir yeri olmuştur.

Tercih ettiği devrini miiteakip diğeri sahalarda olduğu gibi mantık sahasında da bir 50k eserler telif edilmiş; Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Riişd, Fahrüddin Razi, Seyyid şerif gibi dişiinurler mantık'i ilmi spekiilasyonlarının başlangıcı, sistemlerinin temeli saymıglardır.³ İslam dişiincesinde filozoflar gibi keimciler de mantığı kullanarak akli yorumlara miiracaat etmişlerdir. Ayrıca şunu da ilave etmek gerekir ki, başta mütezile kelamcılar olmak üzere bazı İslam kelamcılar gerek İslam filozoflarından gerekse Aristo ve Eflatun'dan bazı meselelerde, vardığı sonuçları farkı olsa bile etkilenmişlerdir. Bu etkilendikleri konulardan biri cedel (diyalektik) metodunun kullanılmasıdır.⁴ Hatta klasik mantığın bir konusu olan modalite teorisinin de İbn Hazm vasıtasıyla İslam fıkhına hiikumler konusunda uyarlandığın da görebiliriz.⁵

Miislumanlar arasındaki kelamî ve akli tartışmalar; diğeri din mensuplarıyla özellikle Hiristiyanlarla yapılan teslisle ilgili tartışmalar; bu tartışmalarda karşi tarafın Aristo mantığını ve Antik Yunan Filozoflarının fikirlerini kullanarak

1 A.g.e., s. 24; Bayraktar, Mehmet, s. 35-36.

2 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 41-42.

3 Oner, Necati. Tanzimattan Sonra Tiirkiye'de ilim ve Manuk Anlayışı, s. 7.

4 Bayraktar, Mehmet, A.g.e., s. 5.

5 Bolay, Naci, 'İbn Sina Mantığında Modal Önermeler ve Bu Önermelerin İbn Hazm Vasıtasıyla İslam Fıkhına Uygulanışı', *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri 1984*, Ankara s. 207-221.

cevap vermeleri Miisliimanlann bilhassa mantigi iyice ogrenmelerine sebep olmu.5tur.' Daha sonra Kindi, Farabi ve ibn Sina gibi filozoflann mantigi daha genis, planda incelemeleri ve savunmalan ile birlikte mantik biyyik bir gelişme gostermistir.

Buraya kadar zikredilen Islam devresindeki Hiristiyan ve Musliiman mantikcilar eserlerini ekseriya Arapca yazmisjar veyahut Yunancaeserleri Siiryanice terciimelerinden veya dogrudan dogruya asillanndan Arap diline nak-letmisjerdir. Bundan sonraki donem (X.Yiizyil) orijinal kitaplann yazilmaga baslandigi Islam mantik kulliyatinin tesekkiil devresidir. Islam aleminde ter-ciime devrinden sonra mantik'a dair yeni arashrmalar Farabi ile baslar. Farabi, mantik terciimeleri ve şerhlerini incelemiş, onlann eksiklerini tamamlamaga ijalişmiş, ozellikle de Kindi'nin şerhleri iizerinde durarak bu konuda yazdigi eserlerle "Muallim'i Sani iinvanini kazanmistir.² Mantik cahşmalan X. Asirda Ebu Nasr el-Farabi (870-950) ile en yiiksek olgunluguna erismiştir. Farabi Aristo mantigimn hemen biitiin kitaplanyla meşgul olmuştur. Aristo mantigi miistakil olarak biitiin kismilanyla hatta bazen de Aristo'dan bircok noktalarda aynlmak suretiyle Farabi tarafından biitiin şumulu ile incelenmistir. Ibnu'l-Mukaffa, Kindi ve diger mantik9ilann miiphem biraktiklan yahut hal-ledemedikleri mantik problemlerini Farabi, artik miiphem hicbir nokta bi-rakmadan c6zmiiştur. Esasen bazi araştincilar tarafından da belirtildiği gibi mantik islam filozoflannin elinde Aristo'dan bagimsiz ve orijinal olmak baki-mindan en esasli bir sekilde anlaşiimiştir.³ Farabi'nin mantik calişmaian iizerine yapilan araştirmalar, onun Aristo'nun mantik calişmalanni yorumladigini ve paylagtigini gostermektedir. Fakat bu iki filozofun arasinda mantik pro-blemleri ve konulannin islenisjndeki paralellige karşilik, temelde bir anlayis, farki vardir. fiinkii, Farabi, oncelikle islamiyet'in; bunun yaninda hem Hiristiyanligm hem de Museviligin getirdigi felsefi ve kiiltirel problemlerle yiiz yiizedir. Aynca Aristo zamaninda tartisjlmis, olan felsefe problemlerinden bazilannin Farabi doneminde gunce-lligini kaybetmesi soz konusudur. Bu ba-kimdan aralarmdaki biitiin benzerlige ragmen, Aristo mantigini farklt prob-lemelere uygulamistr.⁴ Farabi felsefe ve bilimin diger disiplinlerinden cok mantik alanmda gayret sarf etmiştir. O layikiyla ilk mantikci diye isimlendirilmeyi hak ediyor. Onun eserleri bilim adamlannin ilgisini cekmis,tir. fiinku onun mantik cahşmalari, Aristo mantigimn kendi yaşadigi doneme yani Bagdad'a nasil gectigi konusu iizerine onemli bir işik tutmuştur.-⁵ Ne var ki, Miibahat Kiyyel'e gore uzun yillar Farabi'nin mantik eserlerinin Arapca asillanndan he-men bicbiri nesredilmemiş, hatta bu yiizden islam'da mantik hareketi en mli-nasip ornek olan Farabi'ye gore degil, fakat Ibn Sina'ya dayanilarak tetkik edil-

1 Bayraktar, Mehmet, s. 28-29.

2 Oner. Necati, *Tanz'nnattcm Sonra Turkiye'de Him ve Mantik Anlayyi*. s. 8; Tiirker, Miibahat (Kiyyel), 'Farabi'nin şera'it ul-Yakini'. *Felsefe AraşUrmalan Enstitiisii Dergisi*, C.I, 1963'len ayn basim, Ankara 1984; s. 152.

3 Keklik, Nihat, Ag.e..s.69.

4Ural. şafak. *Temel Mantik*. s. 35.

5 Rcschr, Nicholas. A.g.e., s. 21.

mek mecburiyeti hasil olmuştur. Halbuki Farabi, Mantik sanatının Islam ale-minde gerektiği şekilde hakkiyla anlasilmasına bityiik hizmette buinmujtur.¹ Farabi, Aristo'nun "Organon" adi altında toplanan mantik kitaplanm ya ki-saltmak suretiyle toplu olarak ele almıs ya oniari ayn ayn soz konusu ederek orta muhtasariar halinde daha genis ozetler yapmıstir; veya onlan buyiik ciltler tu-tacak sekilde birer birer serhetmistir.² Buna ragmen , Rescher diyor ki, Farabi mantigi kitaplan ve belgelerin bir konusu olarak gormiiyor, sadece mantik konusunda uzmanlasma ve inceleme yapmamn yasayan sozlii bir gelenegi olarak goriyor. Bu bakis acısına gore mantik hocadan ogrencilerine sozlii gelenekle devrederek gecen ozel yasayan bir disiplindir. Bu gelenekte ogrenciler hoca-lannin nezaretinde temel metinleri okurlar.³

Bu fikre katılmak miimkiin degildir. ƒunku, ozellikle Farabi soz konusu olunca mantigi sadece sozlii bir gelenek olarak telakki etmek gercege uygun degildir. ƒiinkii Farabi, mantigi bir bilim dah olarak gormektedir. O bilimler sin-tflamasında mantiga da yer verir, soyleki; ilimlerin konu ve elde edilişleri yo-niinden siniflandinlmasında kabul ettigi bilimlerden biri de "mantik bilimi"dir. Mantik ona gore Gramer ve Linguistik; Riyaziyat(matematik), Fizik, Metafizik; Medeni ve Islami ilimler grubu i9inde kendi basına ayn bir bilimdir.⁴ O "ihraul Ulum" adh kitabında ilimleri ilk once bes. ana kisma bdler: 1- Dil tlmı, 2-Mantik ilmi, 3- Taiimi ilimler, 4- ilahiyat, 5- Teknik ilimler. Farabi bu tasnif hususunda kimseden miilhem olmamis ve tamamıyla orijinal bir dtisjinceyi ileri siirmiis goziikiiyor.⁵

Mantikci Bingol'e gore Farabi mantigi dokuz boltim halinde inceleyen ilk filozoftur. O, bu ilmin tamamını teskil eden dokuz kitabi soyle isim-lendiriyordu:

- 1) al-Madhal (isagoji)
- 2) al-Makulat (kategoriler)
- 3) Kitab al- Ibare (peri-ermeneias)
- 4) Tahlil al- Kiyas (I.Analitikler)
- 5) Kitab al-Burhan (ILAnalitikler)
- 6) Al-Cedel (topika)
- 7) Sofistika
- 8) Al-Hitabet (retorik)
- 9) Al-şiiir (poetika).⁶

Burada sunu da belirtmelidir ki, Farabi'nin mantik kitaplanm dokuz degil de sekiz olarak kabul ettigi goriisteri de vardir. Mesela MubahafTurker(Kiiyel)e gore mantik kitaplan Farabi'de sekiz kitaptan ibarettir ve bu konudada Ibn Riisd

1 Tiirker, Miıhabat, *Şerai'tul-Yakui*, s. 153.

2 A.g.e., a. 156.

3 Rescher, Nicholas, A.g.e., s. 27.

4 Bayraktar, Mehmet, a.g.e., s. 122.

5 Farabi. *ihraul Ulum*, s. 48-49.

6 Bingol, Abdiilkuddiis, *Celenbevi'nin Mantik Anlayıft*, s. 10.

onu takip etmiştir.'

Farabi esas olarak bu kitaplardan ikinci Analitikleri yani Burhan'ı kabul eder. Diğer bölümler Burhan için yapılmıştır. Baştan 11911 (Kategoriler, Önermeler, I. Analitikler) Burhan'a giriş ve hazırdır. Geri kalan dördü ise Burhan'ın aletleri yerini tutar ve tatbik yeridir.² Zaten Farabi'ye göre mantığın asıl gayesi Burhan'dır. Çünkü Burhan kesin bilgiyi temin eder. İşte bu bakımdan, mantığın sekiz bölümü içinde dördüncü bölümü yani "Burhan" şeref ve mevki itibarıyla en üstün olanıdır. Mantığın geri kalan beş bölümü bu dördüncü bölümle bir mana ve varlık kazanırlar.³

Lskenderiye mekteplerinde, Siiryanilerde Birinci Analitiklerin son kısmı ile İkinci Analitiklerin üzerinde durulmadığı ve yasak olduğu düşünülürse, İslam mantıkçılarının özellikle de İkinci Analitikleri (Burhan) on plana (jokardan Farabi'nin mantık tarihindeki önemi daha iyi anlaşılır).

Farabi'nin eserlerinin bir çoğu bu gün mevcuttur. Bizzat bizim gördüğümüz yazma eserleri şunlardır: "Risale Fi Tefsiri Kitab'ı Medhal fi Sinaat'il-Mantik", Ayasofya K. 4839/6 numarada kayıtlı; "Mantik al-Semaniyye" Hamidiye 812'de kayıtlı. Diğer eserleri: "Kitab'ul-Burhan", "Şerhu Kitab'il-Burhan", "Şerait'ul-Yakin".

İslam mantık tarihinde mantığa ilk muntazam şeklini veren İbn Sina (370-428; M. 980-1037) dir. O, "Kaside Fi'i-Mantik", "eş-şifa", "en-Necat", "el-İsarat ve't-Tenbihat" adlı eserlerinin birer önemli bahsini mantık hakkındaki tetkiklerine ayırmıştır.⁴ İbn Sina ilk önce, Buhara'da Ebu Abdullah en-Natili isminde bir filozofun "İsagoji"yi okumuştur.⁵ Kindi ve Farabi "isagoji"yi aynı kitap olarak görüp Organon'dan çıkararak mantık kitaplarını sekize indirirken, İbn Sina, eski Hellenistik geleneğe uyarak "isagoji"yi tekrar mantık kitaplarına ekledi ve "Organon"u dokuz kitap olarak ele aldı.⁶ Ayrıca Farabi'de dâgini bir halde bulunan mantık onda derlenmiş, toplanmış ve ilk muntazam şeklini almıştır. Bu nedenle Farabi'den sonra en önemli İslam mantıkçisi olarak İbn Sina'yi görüyoruz.⁷

İbn Sina Aristo mantığını savunmuşsa da Aristo'nun Yunan tefsircilerinin eserlerini de okumuş, tanım teorisinde Sokrat, Eflatun ve Calinos'tan da istifade etmiş; İslam mantığında Stoacıların fikirlerine de yer vermiştir.⁸ İbn Sina Yeni-Eflatuncu Alexandre d'Aphrodise gibi ve Plutarque gibi diğer bazı düşünürlerle birlikte mantığı bir alet olarak görmüştür. Buna bağlı olarak ken-

! Kiiyel, *Mubahat, Şeraitu'ul-Yakin*, s. 57 .2

Oner, Necati, *A.g.e.*, s. 9. 3Türker,

Mubahat, *A.g.e.*, s. 161.

4 Ulken Hilmi, Ziya, *Mantik Tarihi*, s. 82-83.

5 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 193.

6 Omer, Necati, *Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, s.8; Bingöl, Abdülkuddis,

Gelenekçilerin Mantık Anlayışı, s. 11; Krş. Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 142

.7 Oner, Necati, *A.g.e.* s. 8.

8Ulken, Hilmi Ziya, *Mantik Tarihi*, s. 98-101.

disinden sonra genei olarak mantik daha 90k bir alet olarak g'riilmuŝtir.' Ibn Sina ile birlikte Aristo mantigi bazi Stoaci etkilerle muhteva bakimindan daha da zenginleŝti ve derinleŝti.² ibn Sina'nin mantik kitaplanm isagoji, Kategori-ler, Onermeler, Birinci Analitikler, ikinci Analitikler, Topikler, Sofistik Deil-ierin fiiritulmesi, Retorika ve Poetica seklinde siralamasinda Aristoteles'in paytnin oldugu suphelidir. Bu sirayi tanzim eden Alexandre d' Aphrodisia ile Aristo'nun daha sonraki talebeleriydi. Ancak Alexandre, "Retorika" ve "Poetika"yi "Organon"a dahil etmediği halde Ammonios ve Simplicius dahil ediyorlardı, "Organon"un Arapca terciimesinin ŝimdiye kadar bilinen, en eski oldugu zannedilen Paris (B. N, a. f. 882) yazma niishasi da yine dokuz kitap ihtiva etmektedir. Bir baska yazma niisha ise beş kitap ihtiva etmektedir.³

Diger Islam mantikcilar ile kiyaslandiginda ibn Sina'nin mantik an-layiŝinin Aristo'nun mantik anlayiŝmdan biraz farkh oldugu 50k daha bariz bir şekilde ortaya cıkar. Ibn Sina Aristoteles'in mantigini farkd problemlere uy-guiamakla kalmamiŝ, mantigi onun anlayiŝma karsj bir şekilde yorumlamıŝ, hatta Stoahlardan da bazi ogeler almıŝtir.⁴

Ibn Sina XI. Yüzyihn ilk ceyreginin en orijinal ve verimli mantikcisidir. Mantik afanında hatin sayilir yenilikler getirmiştir. O, Bagdad ekoliine 90k ŝey borclu olmasma ragmen bu ekole hie katkıda bulunmamıŝ, bilakis mantigi Aris-focu metinlerin bir arastirması oiarak ele alan Bagdad ekolunii tenkit etmiştir. Artık ibn Sina ve onun hakim oldugu mantik gelenegi i?'in bir mantik kitabı Aristo'un kitapiannın şerhi degil, bağımsız, kendi kendine yeterli ayn özel bir kitaptır. Bu bağımsız caŝmalar da kendi tarzım olusturacaktır.⁵ ibn Sina mantik ve feisefe ile ilgili cağıŝmalanm Bagdad okulunun Batici yaklaŝımına tarn ters bicimde Dogucu bir sitille ortaya koyar. Bu dogu mantigi Farabi'nin tarzından ve tabiki onceki Aristoculardan farkhdır. Bu nedenle ibn Sina, man-tigina Galen'den, dzellikle de Stoaci kaynaklardan bazi unsurlar sokmuŝtur. Mesela Kategorik onermelerin yiikleminin nicelleŝtirilmesi, ŝarth onermelerin niteligi ve niceligi konusunun ayrıntih incelenmesi vetekil(singular)6nermelerin Stoaci tarzda iŝlenmesi gibi.⁶ Fakat ibn Sina'nin Bagdad ekofunii tenkidi ve Aristocu doktrinden kismen de olsa aynlması genel bir kabul gdrmtis, degildir. Bati okulunun mudavimleri ibn Sina'nin bu yeni katkilanna karŝi cikmiŝtir. Bati okulunun en onemli temsilcileri Fahrudin er-Razi(l 148-1209) ve onun ta-kipleri Khunaci(l 194-1249) ve Siraciiddin el- Urmevi(l 198-1283)dir. Bu mantikgilar yalnızca ibn Sina'nin Aristo'dan aynhsjni etrafhca tenkit etmekle kalmadılar, aynı zamanda hem kendileri zamamnda hem de kendilerinden sonraki zamanlarda da standart hale gelen temel kitaplar da yazdılar. Bu batici okul

1 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 137.

2 *A.g.e.*, s.142.

3 Tiirker, Mubahat, *Sarait'ul-Yakin*, s. 156-157; Keklik, Nihat, *islam Mantik Tarihi ve Farabi Mantigi*, s. 59.

4 Ural, ŝafak, *A.g.e.*, s. s. 35.

5 Rescher, Nicholas, *Studies in Thi History ofAbraic Logic*, s. 18.

6 *A.g.e.*, s. 16.

taftartarlannin karsjsmda ibn Sina'ya dayanan Dogucular 13. yiizyii siiresince aktif olarak devam etti. Bu donemde en onemli temsilcisi Kemaleddin ibn Yu-nus(1156-1242)tu. Onun bu tavn ogrencisi el-Ebheri (1200-1264) ve Nasireddin et-Tusi(1201-1274) ve Tusi'nin ogrencileri tarafmdan , ozellkie verimli bir mantikci olan al-Katibi el-Kazvini (1220-1280) tarafmdan beninnsendi. Bu mantikciar, Batic mantik okulu tarftartarlannmn fikirlerini tenkit eden ve kendi doktrinlerini ortaya koyan başhca temel kitaplar yazdilar.¹

Bu ayrtmdan yola cikarak fjunu soyleyebiliriz : daha sonra gelen islam maitikcilar Farabi ve ibn Sina gelenegini takip etmisjerdir. Cunku' Tiirk-islam diinyasmda Farabi'nin ve ibn Sina'nın temsil ettigi mantik anlayişjan yaygindi. XL Asirdan sonra mantik sahasında biyyik eserler verildigini gormuyoruz. Fel-sefeci Bingol'e gore "Tiirk-islam diinyasi X. Yiizyilda sahip oldugu bilim ge-fenegi yamnda Farabi(870-950) ve ibn Sina(980-1030)mn elinde olduk'a in-kişaf etmis, bir felsefe gelenegine de sahip olmuştur. Ne yazik ki, bu birinci devredeki alimlerimizin başansi daha sonraki yiizytUarda gosterilememis, ve sonra gelenler tarafmdan iyi degerlendirilememiştir."²

Xi. Yiizyilin sonlannda en onemli mantikci olarak Gazzali(450-505;1059-1111)yi goriyoruz. Dogu ve Bati diişincesine en az ibn Sina kadar tesir etmiş birisidir. Gazzali'yi adim adim takip etmiş bir ekol ve ona simsiki bagh bir ogrenci gurubu olmamasına ragmen genelde onun cizdigi yolda yiirimus, bircok duşiniir gurubu vardir. Bunlar daha 90k van kelamci ve yan filozof kimselerdi. Başka bir degisje filozof kelamcilar. Bunlann başında Gazzali'yi ozellkie filozoflan tenkit konusunda, takip eden şehristani (1076-1153), Fahreddin Razi(1149-i209)gelir. Her ne kadar, Fahreddin Razi'de Farabi ve ibn Sina icin Gazzali ve şehristani'de olmayan bir takdir duygusu varsa da genel cizgisi itib-ariyle Gazzali ve Eşari diinya g6ruşini benimsemiştir. Kendisinden sonra gelen bircok kelamci mesela Kadi Siraceddin Urmevi(61.1283), el-ici(1300-1355), Taftazani(1322-1390) ve Seyyid şerif Ciircani(1339-1413) az 90k Gazzali ciz-gisindedirler. Bir 90k Osmanli Tiirk diişuniiri de metafizik konusunda yakından Gazzali'yi takip etmisjerdir .Buna ragmen Bayraktara gore XIII ve XIV. Yiiz-yillarda bir dereceye kadar Nasireddin Tusi, Fahreddin Razi, lei gibi bazi ke-lamcilar ozellkie metafizik konuiarda ibn Sina'ci kabul edilebilir.³ Gazzali filozoflan tenkit ederken ozellkie ontoloji sahasında oyle goriisjer ileri surmuştur ki, bunlar okazyonalizm, indeterminizm, konvansiyonalizm gibi modern felse-fede isfenen goriisjlerden başka bir şey degiklidir.⁴

Gazzali Hicri beşinci asirda mamtigi felsefenin, ilmin basjangici olarak goriip "Miyar'ul-ilm" ve "Kitab'u Mihakk'in-Nazar fi'l-Mantik ve'l-Usul" adh kitaplar yazarak mantigi islam duşincesinin vaz ge9ilmez bir diisturu olarak yerleştirdi. Mantik karşiti tavrilara karşi mantigi savunmuştur. "Mantik Bil-

1 Rescher, Nicholas, *Studies in The Histoiy of Arabic*, s. 18.

2 Bingol, Abdulkuddus. *Gdenbevi Ismai*, Kiilt veTur. Bak. Yay., Ankara 1988, s. 16.

3 Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s.195-213.

AA.g.e., s. 7.

meyenin limine Giiven Olmaz"¹ diyerek mantigin genel kabul gormesine vesile olmuştur.

Aslında mantik ilminin genel kabul gormesi mantik kitaplarının Arap-ga'ya terciimesinden yaklaşık olarak iki bu^uk asir sonra ger9ekleşmiştir. Bu siire zarfında, mantik'in kullanılmasında bir mahzurun bulunup bulunmadığı tartismalan devam etmi^tir. Bununla birlikte mantik ilminin her ge^en gun biraz daha agikhk kazanarak iyice öğrenilmesi de bu donerde olmuştur.² Bu siire zarfında, İslam diinyasmda mantik bilimi aleyhinde bazı t'ikirler de belirlemiştir. İbn Salah(O.M. 1276) ve ei-Nevevi(O.M. 1277) gibi hadisciter, mantik ile uğraşmayı haram kildilar. Ehli Siinnet bilginleri arasında mantik karsjthgi yaygınlaştı. Bu hadiscilerin yanında Ebu Hasan Eşari, Abu Bekir Bakillani ve Ebu İshak İsfarayini gibi kalamcılar da mantiga karşı tavor aldilar. Bu kar-.sjtligin sebebi olarak da miitekelliminin dini akideleri müdafaa için ileri siir-dukleri delillerin mantik delilleri tarafından giiriitilmesi gösteriliyordu. Çünkü onlara göre delilin çürütülmesinden medlulun da çürütülmesi gerekiyordu. Bu kanaate göre mantik, miitekellimlerin delillerini çürütürken asil dini inançları da çürütmiş sayılırdı. Bunun için eski kalamcılar(mutekaddimin) mantikla meşgul oimayı ve mantigi cerh ve iptal edeceği delile göre bid'at veya ktifr say-mışlardır.³

Miitekaddimin(eskiler) adını alan Gazzali(0. H. 505- M. 111 l)'den önceki kalamcılardan, mantik'i benimsemedikleri gibi tşnkit etmek için kitaplar dahi yazdıkları belirtilir. Bu kalamcılardan başında Ebu Bekir Bakillani ve İbnü'n-Nevbahti zikredilir. Mantikçi Tahir Yaren'e göre mutekaddiminin gerfekten mantiga karşı olduğu doğru değildir; bu fikir aslında önceki kalamcılar ile sonraki kalamcılardan farklı metotları izlediklerini göstermek için ortaya atılmış, bir iddiadır. Bu farkhhgi kabul edenlere göre öncekiler ile sonrakilere arasında şu üç temel farklılık vardır: 1- Sonrakiler (miiteahhirin) Mantik Umini Benimseler, 2- Delilin batıl olmasından o delille ispatı istenen şeyin de batıl olacağı gör-iisini reddeder, 3- Felsefi konuları kalam konuları arasında dahil ederler, Mii-tekaddimin ise bu görüislere karşı gibi gösterilir.⁴

Bazılarına göre, Gazzali'den sonra gelen "Muteahhirin" alimleri, daha önceki mantik diizeninde bazı değişiklikler yapmış⁵ iken, Öner'e göre ise İbn Sina'dan sonra yetişen mantikçiler yazdıkları mantik kitaplarında bu de-gişiklikleri yapmışlardır.⁶ Yapılan bu değişikliklere gelince, Tanim bahsinin Burhan kısmından 9ıkanlarak beş tiimele ilave edildiğini; Kategoriler ko-nusunun mantik konuları arasında çkarıldığını; bunun yanında Önermeler

1 es, Saidi Abdul Miiteai, *Tecdidu İhni'l-Mcmtik Fi Şerhil-Hube\fi ale't-Telizib*, 3. Bsk.. Kahire. s. 7.

2 Yaren, Mehmet Tahir. *İslam Kültüründe Mantik ^altfütalarına Karşı Fikiier* (Doktora Tezi), Ankara 1982, s. 12.

3 Öner, Necat, *Klasik Mantik*, s. 8-9.

4 Yaren. Tahir. *A.g.e...* s.29-31.

5 es, Saidi, Abdul Miiteal, *A.g.e.*, s. 7.

6 Öner. Neeati, *A.g.e.*, s. 9.

konusuna delalet ve aks konusunun sokuldugunu; daha sonra da kiyas konusunda genel olarak sonuc veren kiyas şekilleri ile ilgilenilerek, kiyasin maddelerinin (Beş sanat: Burhan, cedel, hitabet, giir ve safsata) ihtnal edildiğini goriiriz.¹ Hatta bundan da ote mantik kitaplannin başma mukaddime ilave etme gelertegi de oluşturuImuştur. Bu mukaddime mantik, ilimler 19111 bir elet olarak degil de, asil bir fen olarak kabul edilmiştir. Bunu ilk yapan kişi (H.VI. Yiiz-yil)Fahruddin er-Razi'dir. Sonra onu 7. Asirda Efdalu'd-Din el-Hunci takip etti; onun mantik kitabmin adi "Keşful-Esrar"dir. Bu surette pek 90k kitaplar, şerhler, hasjyeler yazildi. Sonufta "Mutekaddimin"mantik5ilannin eserleri ve onlann metotlan goz ardi ediimege başlandı. Bu kitaplann pek 50k faydasi ve onlarda pek 50k onemli konular olmasına ragmen, sanki hiş yokmus, gibi davramldi.²

Zernuci(61.1202)nin mantik kitabi, Havinci(61.1248)nin muhtasar mantigi, Ebheri'nrn(61.1264) "isagoji"si, Urmevi(51.1283)nin "Metali'ul-Envar"i ve Kati-tibi(61.1252)nin "şemsiyye" adli eserleri gibi mantik kitaplan ise hep Ibn Sina mantigina dayanirlar.³ XII. Asir mantikcilandan Endiiliiste yetişmiş ve buyflk Islam filozoflanndan biri olan Ibn Ruşd(1126-1198)ii gorilyoruz: "Kitabu'l-Kiilliyat", "Kitabu'z-Zaruri Fi'l- Mantik (Organon'un butiin kitaplanyla, Porphyrios'un "isagoji"sinin kisaltmasidir.), "Telhis'u Kitab'il-Kiyas", "Makale Fi'l-Kiyas", "el-Mesaili'l-Muhimme ala Kitab'il-Burhan", "şerhu Kitab'il-Kiyas bi Ciheti'n-Nazari Ebi Nasr Fi Kitabihii Fi Sinaati'l-Mantik ve bi Ciheti Aristotales" adli mantik kitaplanni yazdigi bilinmektedir.⁴ Bir diger XII. Asir Islam mantikcisi Fahreddin er-Razi(dl.1209)dir. Yunan mantigini islam aleminde artik kilişe haline getirmistir. "Kitab'ul-Miibeyyin Fi'l-Mantik" ve "el-Muhassa'M adh kitaplan bilinmektedir. XII. Asnn en onemli mantikcisi şem-seddin es-Semerkandi(61.1204) de "Kistas'ul-Efkar Fi Tahkik'il-Esrar" adh mantik kitabini yazmiştir. Eserleri cok okunmuf bir mantikşidir.⁵ Aynca kendisi yazdigi bu eseri "şerhu'l-Kistas" adıyla olduk9a geniş bir şekilde şerhetmiştir. Biz yazma olan her iki kitabi da gorduk.. Ozellikle "şerh'ul-Kistas"ta modalite konusunu enine boyuna fevkalade bir şekilde incelernigtir. Hatta şerh olan kitap, modal onermeler konusundan başlamaktadır. Bu nedenle biz "şerhu'l-Kistas"m iki cilt oldugunu duşiinmekteyiz. Aneak yaptigimiz araştırmalarda buna tesadiif edemedik. "Kistas'ul- Efkar..."in yazma niishasi Siileymaniye kiituphanesinde Ayasofya 2565 numarada kayithdir. "şerh'ul-Kistas"ın ise bizzat bizim gdrdugiimiiz birkaç yazma niishasi vardir. Bunlar: Siileymaniye Fatih 3360, Laleli 2666-2667-2668; Ayasofya 2558; Amcazade Hiiseyin Paşa 342 numarada kayithdir. şunu da belirtmelidir ki, XII. Yiizyih

1 Oner, Necati, *A.g.e.*, s. 9; Oner, Necati, *Klasik Mcmlik*, s. 7; Bayraktar, Mehmet, *A.g.e.*, s. 142,

es. Saıdi, Abdul Mtltesi, *A.g.e.*, s. 7.

2 es, Saıdi, Abdul Miiteal, *A.g.e.*, s. 7.

3Keklik. Nihat, *A.g.e.*, s. 59.

4 *A.g.e.*, s. 61; Bayraktar, Mehmet, s. 260-261.

5 Keklik, Nihat. *A.g.e.*, s. 62.

u Tiirk diişunçe tarihinde pek az bilinen mantikçisim ilk defa diişünçe diin-
yamıza tanıtın mantikçi Abdulkuddiis Bingöl olmuştur. O, yayınladığı bir
makalede Şemseddin Semerkandi'nin kıyas teorisini incelemiştir.¹

XIII. Yüzyıl mantikçilerin arasında ise ondan gelen mantikçi Nasireddin et-
Tusi (1201 -1274) dir. "Esasul-iktibas" adlı kitabı İbn Sina'ya dayanılarak ya-
zılmıştır.² Onun ayrıca "Kitabul-Tecrid" ve İbn Sina'nın el-Işarat ve't-
Tenbihat adlı kitabının şerhi olan "Şerhu'l-Işarat" adlı bir mantik kitabı daha
vardır. XIII. Yüzyıl mantikçilerinden en önemlisi hiç şüphesiz Siraceddin Mu-
hammed İbn Ebî Bekr el-Urmevi (1198-1283) dir. "Beyanul-Hakk", "Kitabul-
Menahic" ve "Metaliul-Envar" adlı kitapları vardır. Bunların içinde en meşhuru
"Metaliul-Envar" adlı kitaptır. Çünkü bu kitabın daha sonra pek çok serhi ya-
pılmıştır.³ XIII. Yüzyılın diğer bir önemli mantikçisi de Necmüddin Ali b.
Ömer el-Kazvinî-Katibi (61.1255) dir. İslam dünyasında 50'ye yakın meşhur olmuş, ve
şerhleri yapılmış, "Risaletu'l-Şemsîyye Fi Kavaidil-Mantikiyye" adlı eserini
hocası Şemseddin Semerkandi'nin ismine atfen yazmıştır. El-Kazvinî'nin bun-
dan başka "Camiu'd-Dakaik Fi Keşfi'l-Hakaik" adlı bir mantik kitabı daha
vardır. Bundan başka bizim tespit edebildiğimiz diğer bir eseri ise "Şerhu Keş-
fu'l-Esrar an Gavamizu'l-Efkar Li'f-Hunaci" isimli şerhidir. Mantikçi Ab-
dulkuddiis Bingöl de onun, zamanındaki bazı alimlerle yaptığı konuşmaları
konu alan "Mugalatat ve Muhaverat fi'l-Mantik Beyne Necmüddin al-Kazvinî ve
Bazı Ulemai Asrihi" adlı eserini zikreder.⁴ Yine XIII. Yüzyılın büyük man-
tikçilerinden Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (61.1265) "Hidayetu'l-
Hikme", "Isagoji" ve "Risaletu'l-Bahire", "Keşfu'l-Hakaik Fi Tahriiri Dakaik"
gibi mantik kitapları ile meşhur olmuştur.⁵

XIII. Yüzyıldan sonra mantik alanında pek orijinal kitaplar yazılmamıştır.
Mantikle ilgili şahımlar daha 90'ye yakın önemli genel kabul görmüş, ki-
tapların şerh ve hasiyeleri ile zenginleşmiştir. Bu yüzyıldan sonraki özellikle
XIV. Yüzyıl mantikçilerinin önemli bir özelliği de aynı zamanda kelamcı ol-
malarıdır. Oyle ki bunlara "Kelamcı Mantikçiler" demek pek yanlış olmaz.
Çünkü bunlar yazdığı kitapların bir kısmını mantığa diğer kısmını da kelama
ayınyorlardı.

XIV. Yüzyılın en önemli mantikçileri de sırasıyla şunlardır: Kadi Adudüddin
Abdurrahman b. Ahmed el-İci (1277-1355) nazari bir ilahiyat kurmak maksadıyla
yazmış. Olduğu "el-Mevakif" adlı eserin bir kısmını mantik bahislerine ayırmıştır.
Bu yüzyılın diğer mantikçisi Kutbeddin Ebu Abdillah Muhammed
b. Muhammed er-Razi et-Tahtani (694-760 veya 766 ;1365) dir. "Risale Fi Mea-

1 Bingöl, Abdulkuddiis, 'Semerkandi'nin Kistas'mda Kıyas Tebrisi', *Felsefe Diinyasi*, Sayı: 20,
Bahar 1996, s. 10-34.

2 Keklik, Nihat, A.g.e., s. 82.

3 A.g.e., s.62-63; Bingöl, Abdulkuddiis, A.g.e., s. 12.

4 Bingöl, Abdulkuddiis, s.12.

5 A.g.e., s. 63, 64; Abdulkuddiis, Bingöl; A.g.e., s. 13.

ni't-Tasavvur ve't-Tasdik", "Risale Fi'l-Kiilliyaf, "Letaifu'l-Esrar", "Le-vamiu'l-Esrar" ve "Tahriru Kavaidi'l-Mantikiyye" adli kitaplan vardır.' Bun-lardan son ikisi sserhtir; biri "Levamiu'l-Esrar Fi Şerhi Metaliu'l-Envar'adiyla daha önce geçen Siraceddin Urmevi'nin "Metaliu'l-Envar"adli kitabının serhi, diğeri de "Şerhu Risaleti'ş-Şemsiyye Fi Kavaidi'l-Mantikiyye"adiyla Necmiiddin Omer el-Kazvini'nin daha önce zikredilen "Risaletu's-Şemsiyye....." sinin şerhidir. Bir de bizim tespit ettiğimiz bir başka önemli kitabı da İbn Sina'nın Isarat adlı kitabına yapılan iki serhi (Tusi ve Fahraddin Razi'nin serhleri) karşılaştırarak inceleyen "Muhakemat"(Suleymaniye, Qorlulu Ali Pa^a,Numara 314) adlı kitabıdır ki, bu kitabın Curcani>"Hasiye afa Muhakemat"(CRH 466/2 sayfa 37-56)adiyla ve Kemal Pas azade Şemsiiddin Ahmed İbn Siileyman(873-940) "HaşyeyaleMuhakemat'i Kutbuddin er-Razi aiaşerhey'i]şarat'i İbn Sina"(Siileymaniye, Kara Felebizade, 344/4, s .27-75)adiyla birer şerh yazmışlardır.

XIV. Yüzyıl Türk mantıkçılarından olan Molla Fenari de mantık eseriyle diisince tarihimizde önemli bir yer almıştır. "Risale-i Esiriyye(yani Ebheri'nin eserine yazdığı serhi) asırlarca medreselerde okutulmuştur. XIV. Asın çok önemli diğer bir Türk mantıkçisi Seyyid Şerif Ciircani'dir.² Asıl adı Ali İbn Muhammed b.Ali es-Seyyid eŞ-Şerif ez-Zeyn Ebu'l-Hasen ei-Hiiseyni el-Ciircani el-Hanefi(740-816; 1340-1413) olan bu Türk alimi, kudretli eserleriyle zamanımıza kadar altı asır boyunca Şark -İslam diinyası medreselerinin en büyük iistatlarından biri sayılmıştır. Curcani daha Misirda öğrencyken "Şerhn Metali'i'-Envar"a kıymetli bir haşye yazdı ki, bu hasiye ona daha önce yasta büyük bir şöhret kazandırdı. İlim otoriteleri et-Taftazani'yi mittekaddimin alimlerinin sonuncusu; el-Ciircani'yi ise meteahhtrin alimlerinin ilki sayarlar. Akli ilimlerden feisefe ve mantığa dair yazmış olduğu eserler onu bu konularda da iistat yapmıştır. Kelam ilmine dair telif ettiği "Şerhu'l-Mevakif"adlı eseri 600 yıldan önce bu sahada medreselerin baş kitabı olarak kabul edilmiştir. el-Curcani'nin eserlerinin çoğu serh veya hasiye olmasına rağmen, ulema bu eserleri diğer basiyeler gibi teferruat değil, asıl kabul etmiş, onun söyledikleri ve yazdıkları üzerinde düşünmüş, bu serh ve hasiyelere hasiye ve talikalar yazmış ve bu eserleri medreselerde okutmuşlardır. Ciircani'nin meşhur eserleri şunlardır: "Hasiye ala Şerhi't-Tecrid", bu eser filozof Nasiruddin et-Tusi(v.672/1273) nin keiam ve feisefeye dair telif etmiş olduğu "Tecridu' !-Ke!am" adındaki meşhur eserine Şemseddin Muhammed İbn Abdirrahman ei-İsfahani (v.746/1345)nin "Tesyidu'l-Kavaid Fi Şerhi TecridiT-Akaid"adiyla yazdığı serhe hasiyedir; "Hasiye ala Şerhi Hikmeti'l-Ayn": Necmeddin Ebu'l-Hasen Ali b.Muhammed el-Katibi el-Kazvini(675-1276)nin feisefe ve mantık ilimlerine dair yazmış_ olduğu "Hikmetu'l-Ayn" adındaki eserine Muhammed b.Miibarek Şah'in yazdığı serhe hasiyedir. "Hasiye ala Şerhi Hidayeti'l-Hikme": Esiruddin

1 KekJik, Nihat, A.g.e., s. 66.

2A.g.e., s.66.

Mufaddal b.Omer el-Ebheri(v.600/1203) nin felsefe ve mantik ilimlerine dair yazmış olduğu "Hidayetu'l-Hikme"adındaki eserine Miibarek şah'm yazdığı s.erhe hasiyedir. "Hasiye aia şerhi şekki'l-issarat": Bu eser Ibn Sina'nın "eitijarat ve't-Tenbihat" adındaki eserine Nasiruddin et-Tusi'nin "Hallu muskilati'l-issarat" adıyla yazdığı .serhe hasiyedir; "Hasiya a!a şerhi Metali'il-Envar": Aym zamanda "Haşiyeye-i Kiibra" adıyla da taninan bu eser, Anadolu Kadilar kadisi Siracuddin Ebu's-Sena Mahmud b.Ebi Bekr el-Urmevi(v,682/1283)nin mantik ve felsefeye dair telif etmiş olduğu "Metaliu'l-Envar "adındaki eserine Kutbuddin Muhammed er-Razi et-Tahtani(v.766/1365)nin "Levamiu'l-Esra "adıyla yazmış olduğu serhe hasiyedir; "Hasjye ala şerhi's-şemsiye": Hasjye ale't-Tasavvurat ve't-Tasdikat veya Hasjye'i Sugra adıyla da taninan bu eser, Necmuddin el-Kazvini'nin "şemsiyye" adındaki eserine Kutbuddin et-Tahtani'nin yazdığı serhe hasiyedir. Bunlardan baska Ciircani'nin, "Risaie Fi'l-Mantik", "Risaie-i Velediyye", "el-Ussulu'l-Mantikiyye", "Risaie Fi Ah-kam'it-Ta'rif" gibi irili ufakli mantikla ilgili kitaplan vurdtr.' Ciircani'nin en önemli hocasi Kutbeddin er-Razi et-Tahtani'dir. Onun mantik ve felsefe eserleri sonraki asirlarda ilim adamları tarafından 90k kabul gormtis ve bu eserlere pek çok şerh ve hasiye yazılmıştır. Hatta Ciircani Kutbeddin er-Razi et-Tahtani'nin Metali' şerhi ile şemsiye şerhini bizzat kendisinden okumak için Herat'a gitmiştir. Daha sonra Ciircani hocasının bu iki şerhine hasiye yazmıştır. Daha sonra et-Tahtani öğrencisi Ciircani'yi kendi öğrencisi olan Miibarek şah el-Mantiki'nin yanına Misir'a göndermiştir.²

XIV. Asrin önemli alimi Taftazani(61.1389) "OlauT-Mantik" adlı seriyle mantikta yeni bir ekol vücuda getirdi. Bundan baska "Tezhibu'l-Mantik ve'l-Kelam" adlı kelam ve mantığa dair bir kitap daha yazdı.³ Taftazani ile Ciircani arasındaki tartışmalar 50k dikkati çekmiştir. Akii ve felsefi ilimlerde zamanın en büyük alimi et-Taftazani Timur'un meclisinde önemli bir mevkiye sahipti. Ciircani kendisinden yaşlı olan bu alimle birçok tartışmalarda bulundu. Bu tartışmalarda daha çok Ciircani'nin galip geldiği söylenir.⁴ İlim adamları bir kısmı et-Taftazani bir kısmı da el-Ciircani taraftan olarak ikiye ayrıldı. Bu iki alim arasındaki görüşler, ayrışıklık ulema arasında asırlarca ihtilaf konusu oldu ve Ciircani ve Taftazani taraftan olma durumu büyük alimlerin başka hususiyetlerinden biri sayıldı.⁵ XIII. Asrin ikinci yarısından itibaren icazetnameler, Nasireddin et-Tusi ve Kadi Beydavi yoluyla; Anadolu'da ise felsefi ve akli ilimlerde devrinin iustadi olan Kadi'l-Kudat Siraceddin el-Urmevi ve bunların ustad ve talebelerinden tesekkül eden zincir ile Fahreddin Raziye bağlanırken XIV. Asrin ikinci yarısında yetişmiş olan et-Taftazani ile Ciircani İslam dünyasında etkilerini artırmış icazet zincirini kendilerine bağlayarak bu yoldan Fahreddin

1 Giimij,5, Sadreddin, *Sevvid Serif Ciircani ve Arap Dilindeki Yen*, İstanbul 1984, s. 83-154.

2Ag.c.,s. 115-117.

3 Kekkik, Nihat, *A.g.e.*, s. 67.

4 Giimuş, Sadreddin, *A.g.e.*, s. 99.

5 *A.g.e.*, & 107.

er-Raziye ulaftirmaya muvaffak olmuflardir.¹

XV. ve XVI. Yiizyillarda islam diinyasmda mantik (jalifjmalan eski hareketlilikini kaybeder. Bu devirlerde mantik sahasında birtakim serh ve hasiyeler yazılmasmdan daha ileri bir (jalif^ma goriilmemektedir. Abdurrahman el-Ahteri'nin 1533 yihnda yazdigi "al-Siillem al-Munavrak"adh manzum mantigi klasklesmis bir eserdir. XVII. ve XVIII. Yiizyillarda ise gerileme halinde de-vam eden mantik adina yapılan Şerh ve hasjyeler, bu ilmin esas gayesinden uzaklastinldigini gosterilmektedir.²

MantikÇi Oner'e gore bu gerileme donemlerinde en onemli Osmanli mantikcılardan bazilari Hocazade(6. 1487), Yanyali Esad Efendi(6.1730) ve Ismail Gelenbevi'dir.³ Bunlann i^inden Gelenbevi'nin asnnin en biiyuk man-tikcisi oldugunda Őiiphe yoktur.⁴ Gelenbevi mantik, matematik ve kelam ilmindeki eserleriyie XVIII. Asir Osmanli kultiriini bize aktaran tek bilgindir; ve miiteahhirinin en efdalidir.⁵ Onun en onemli mantik kitaplarından bazilari sunlardir. "Risaletii'l-Adab", "Hasiye ala Tehzib al- Mantik ve'l- Kelam", "al-Burhan fi ilmi'l-Mizan"; bu eser Bingol'e gore XVIII. Yiizydda mantik sahasında telif edilen hemen hemen tek eserdir. Bu eserin pek 90k serhi de yapil-rnistir. Abdiinnafi Efendi, "Fen-i Mantik" adıyla "Burhan"i hem serh hem de terciime etmistir. Onun mantikla ilgili onemli bir eseri de "Risaletu'l-Imkan" adh eseridir. Bu eserde o modalite(Muveccihaf)konusunu islemistir.⁶ Bingol, ger^ekte Gelenbevi'nin miitekaddimin ve miiteahhirin ekollerinden herhangi bi-rine mensup oidgunu soylemenin dogru olmadigini soyley. Ciinkii, Gelenbevi, ona gore bir konuda miitekaddimini tereih ederken, baska bir konuda mii-teahhirinin goriisiinu benimsemekte; bazen de her iki ekoliin goriisiinu bir arada zikretmektedir. Buna Ragmen Bingol, Gelenbevi'yi miiteahhirine daha yakin buldugunu belirtmektedir.⁷

Gelenbevi, yazdigi eserleriyie, Aristoteles mantigina dayah, Farabi ve Ibn Sina gelenegine bagli,Turk-is lam mantikfilan silsilesinin son halkalanndan bi-ridir.⁸

Gelenbevi'den sonra pek 50k mantik kitaplan yazilmistir. Ancak Oner'e gore bu kitaplar daha 90k pedagojik gayeler on planda tutularak medrese ve mekteplerde okutulmak iizere yazilmiŐ ders kitaplandir.⁹ Oner'in islam kultirii gelenegine tamamiyla bagli olarak klasik anlayiŐa uygun yazilmiŐ dedigi eserlerden bazilari da sunlardir: Ebheri'nin "isagoji"sinin Ali Haydar tarafmdan "Hediyecik" adi ile terciimesi(1891), Ismail Hakki Izmirli'nin aym eseri "Miyaru'l-Ulum" adi ile Turk9e Şerhi(1897); Ahderi'nin "Siillem" adh manzum eserinin Rifat tarafmdan "Vesiletu'l-Ikan" adi ile terciime ve serhi(1899); Ahmet Cevdet'(Pasa)in yazdigi "Miyar-i Sedat"(1877) ve Mehmet Tefvik'in yazdigi "Gayetii'l-Beyan fi Ilmi'l- Mizan"(1888) adh eseri.

1 J GfimU!;, Sadreddin, A.g.e., s.106-107.

2 Bingol, Abdulkuddiis, s.13.

3 Oner, Necati, *Tanzimattan Sonra Ttirkiye'de liim ve Mantik Anlayip*, s.9.

4 Bingol, Abdulkuddiis, *Gelenbevi Ismail*, s. 6.

5 A.g.e., s.15.

6 Bingol, Abdulkuddiis, *Gelenbevi'nin Mantik Anlayigi*, s. 6-7.

7 Bingol, Abdiilkuddus, *Gelenbevi Ismail*, s. 21.

8 A.g.e., s. 20.

9 Oner, Necati, *Tanzimattan Sonra Ttirkiye'de Him ve Mantik Anlayyi*, s. 16-17